

Paraphrases Horatianae [78. old.], „Náray Romeo és Júliájáról és Vajda Othellójáról” [157. old.], „Schlosser szava szerint” [174. old.], *Korona és gyász* [199. old.], *Hermann und Dorothea* [266. old.] stb.).

A szövegek helyesírása a *Jegyzetekben* közölt irányelveket (446. old.) nem minden esetben követi, gyakran azok ellenében a forrásmunkához igazodik. A kihagyásokat gyakran nem jelöli (pl. 120. old.), vagy követi a felhasznált szövegkiadást anélkül, hogy erre utalást tenne. Nem találok szerencsés megoldásnak, hogy a tárgyi jegyzeteket a kötet végén találjuk, s a főszövegben index nem utal rájuk, az apparátus használata így elég nehézkés, különösen például az *Iliási pör* esetében, ahol még a levélváltás egyes epizódjainak jegyzetei sem különülnek el tipográfiailag egymástól. A gyűjtemény hiányosságai természetesen egy későbbi kiadásban eltüntethetők, a hibák szaklektorok segítségével kiküszöbölhetők, de a kötet már jelen formájában is jól használható munka.

BARTAL MÁRIA

Benda Gyula: Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kis- városban

KESZTHELY TÁRSADALMA 1740–1849

S. a. r., szerk.: *Fenyves Katalin és Szijártó M. István h. n. [Budapest–Zalaegerszeg]. L'Harmattan–Zala Megyei Levéltár, 2008. 515 old., 4200 Ft (Mikrotörténelem 3.)*

Benda Gyulát, a kötet szerzőjét aligha kell bemutatnom e folyóirat hasábjain, az olvasók többsége bizonyára forgatta tanulmányait, sokan személyesen is ismerték. Ha szabad így fogalmaznom, ez az ismertetés elsősorban nem az ő számukra készült. Azt hiszem, mindnyájan várták, vártuk már doktori disszertációjának megjelenését, s aki még nem tette volna

meg, buzdítás nélkül is kézbe veszi e kötetet. A továbbiakban inkább azokat szeretném biztatni a Keszthely társadalomtörténetében való elmélyedésre, akik a szerzőt nem ismerték, nem ismerhették. A figyelmes olvasó megismerheti az egyedülálló historiográfiai kitekintéssel rendelkező történelmet, aki elméleti jártassága mellett a források szakavatott elemzője is, s aki – a szöveg nyilvánvaló befejezetlenségéből fakadó kisebb zökkenőket is beleértve – igényesen megformált gondolatait nem csupán a szaktörténészek szűk körének, hanem a szó klasszikus értelmében vett művelt nagyközönségnek írta.

A kötet a 2003-ban megvédett doktori disszertáció szerkesztett változata. Két nagyobb egységből áll. Az elemzés teszi ki mintegy háromnegyed részét, ezt követi a függelékben 29 táblázat, amelyek a szöveg jobb megértését hivatottak elősegíteni. E két részhez csatlakozik harmadikként Szijártó M. Istvánnak, a könyv egyik szerkesztőjének utószava.

A rövid, de annál fontosabb *Bevezetést* külön ki kell emelnem. Benda Gyula itt, ha csak pár szóban is, de egész történelmi pályájának mozgatórugóiról vall. „Egyrészt mindenkor foglalkoztatott az a kérdés, hogy miből fakadnak 20. századi társadalmunk fejlődési sajátosságai, problémái. Ebben az értelemben a jelenhez vezető folyamat érdekelt és érdekel ma is, annak egy szakaszát próbáltam kimetszeni az egész jobb megértése érdekében. Másrészt arra kerestem a választ, hogyan írható le a társadalom mozgása, mi benne a meghatározó és mi a meghatározott elem, milyen összefüggésrendszerben értelmezhető, magyarázható vagy érthető meg.” (13. old.) Mindkét kérdésfeltevés a jelen megértésére irányul: a múlt mint a ma szerves előzménye jelenik meg, amelynek ismerete hozzásegíthet korunk megértéséhez; a továbbiakban pedig a jelenünk szempontjából releváns múlt megismerésének lehetőségeit vizsgálja. A *Bevezetés* második felében azokat az irányzatokat, iskolákat mutatja be (a terjedelemtel talán helyesebb volna ezt felsorolásnak nevezni), amelyek hatottak témaválasztására, történelmi pályájára. Az Annales-kör mellett a

közgazdász Simon Kuznets és Walt Whitman Rostow nevét említi, pár szóban bemutatva hazai recepciójuk főbb állomásait is. E recepció jelölte ki tulajdonképpen Benda Gyula kutatásának időhatárait azzal, hogy a hazai vizsgálatok során a XVIII. század kutatása háttérbe szorult. A térbeli lehatárolás viszont egyértelműen a francia „regionális táji-történeti monográfiáktól” kapott ösztönzést jelzi. Benda Gyula eredeti célkitűzése, amelynek hatása nyomokban még disszertációjában is fellelhető, egy uradalmi központ mezőváros és a hozzá kapcsolódó vidék vizsgálata volt. (E nyomatok közül kettőt említ meg: az első fejezetben megkísérli lehatárolni azt a területet, amelyre nézve Keszthely központi szerepkört látott el; a 8. fejezetben pedig a házasságkötések és a vándorlás kapcsán felveti a regionális vizsgálatok szükségességét.) Az elkészült disszertáció azonban „csupán” Keszthelyről szól. A vizsgálat térbeli szűkítését nyilvánvalóan a forrásanyag feldolgozásának módszeressége indokolta. A forrásfeltárás és forrásfeldolgozás mélysége, ha nem is egyedülálló, de mindenképp párját ritkító. A teljességre törekvő feltárás, másfélszáz év anyakönyvi bejegyzéseinek a családrekonstrukció módszerével történő feldolgozása ennek csak két példája. Mindez Keszthely XVIII–XIX. századi forrásadottságai mellett erre az egy településre vonatkozóan sem kecsegtethetett a belátható befejezés reményével. Minden bizonnyal emiatt kényszerült lemondani a regionális kutatás tervéről, s vette górcső alá egyetlen mezőváros XVIII–XIX. századi társadalmát. A kötet elolvasása után a *Bevezetésben* írottakhoz egyetlen megjegyzés kívánczik. A disszertációra s az azt megelőző kutatómunkára szemmel láthatóan jelentős hatást gyakorolt a mikrotörténeti szemléletmód, de Benda ezt nem említi (a szerkesztők viszont több helyütt is utalnak rá).

A disszertáció a makroszkopikus nézőponttól halad a mikroelemzések felé. Az első egység *A társadalmat meghatározó tényezők – az elemzés kontextusai* címet viseli. Benda Gyula ebben a korabeli társadalmat alapvetően meghatározó (vagy meghatározónak feltételezett) térbeli, konjunkturális és

jogi viszonyokat mutatja be (19–97. old.). A második rész *A népesség a történeti demográfia szemszögéből* címmel a keszthelyi társadalom egészének demográfiai elemzését nyújtja, bemutatva a népesedés alapvető jellemzőit, kitérve a születés, a házassodás, a halálozás, a háztartások és a vándorlás problematikájára (99–215. old.). A harmadik egység *A társadalmi tagoltságot* vizsgálja, immár egyre nagyobb szerepet szánva a mikrotörténeti elemzés módszereinek (217–311. old.), hogy végül a negyedik részben *A társadalmi csoportok* tárgyalása során az egyének és családok életpályáját megismerve egészen közel kerüljünk a XVIII–XIX. századi keszthelyi polgárokhoz (313–359. old.)

A témára való ráközelítésben a nézőpontok váltogatásának gyakorlatát nem csupán a disszertáció egészében figyelhető meg, hanem az egyes fejezeteken belül is – természetesen különböző hangsúlyokkal. Egy-egy fejezet jellemzően a felhasznált források bemutatásával és kritikájával kezdődik. Messze túlmutatnak a források megszokott felsorolásán: a történész műhelyébe engednek bepillantást, s ez a szakmabelieknek is sok tanulsággal szolgálhat. A történeti demográfiai 6. fejezet e tekintetben – *Egy majdnem mozdulatlan világ – a népesedés jellemzői* – különös jelentőséggel bír (101–168. old.). Keszthelyre vonatkozóan ugyan bőséggel maradtak fenn a népességszámra és a népesedés jellemzőire vonatkozó források, a gyakran egymásnak ellentmondó adatok felhasználhatósága azonban több kérdést e felvet. A XVII. század legvégén meginduló katolikus anyakönyvvezetés, a XVIII. században több ízben elrendelt és végrehajtott katolikus lélekösszeírás, a különböző megyei összeírások, a II. József-féle, majd az 1851. évi népszámlálás fennmaradt adatainak értelmezése csak a források mindenre kiterjedő vizsgálatát követően lehetséges. Ezt a munkát Benda Gyula nem csupán elvégezte, hanem részletesen az olvasó elé tárja a vizsgálat egyes lépéseit, eredményeit. Ezáltal súlyt ad a források felhasználására vonatkozó döntéseinek, s az elemzés során levont következtetések – vitatkozzanak bár a szakmai közvélekedéssel – szilárdan megállják a

helyüket. Az idézett fejezetnél maradva: a népességszám alakulására vonatkozó következtetés levonására a két népszámlálás adatai, valamint az anyakönyvek alapján a szerző által becsült születésszámok alkalmasabbnak bizonyultak a korabeli összeírások adatainál.

A források kritikái ismertetését követi az adott fejezetben felvetett problémára adott válasz keresése. A kutatás alapvető kérdésfeltevéséről már szóltam, az egyes fejezetek ennek az általános kérdéskörnek egyes részleteit világítják meg. Csaknem minden fejezetben bukkanunk olyan kérdésfelvetésre, amelynek megválaszolása közelebb viszi az olvasót (s persze annak idején a kutatót is) a disszertáció problematikájának megértéséhez. E kérdések csomópontjai: a mezővárosi népességnek a hagyományos jogi, rendi szemléletet tükröző leírása használhatósága, a lakosság megélt identitásai, a társadalom leírásának lehetséges módjai. Elemzéseit Benda Gyula rendre a vizsgált probléma átfogó megragadásával indítja, s azután konkrét példák segítségével árnyalja az általános képet. A Házastársak, keresztkomák – társadalmi kapcsolatrendszerek, hálózatok bemutatása során (273–311. old.) a házasságok általános jellemzőit rajzolja meg, kiemelve a korábbi fejezetekben meghatározott társadalmi csoportok (gazdák, szőlősgazdák, iparosok) szerepét a házasságkötés során. Ehhez elsősorban statisztikai módszereket használ. Ezt követően az elvégzett teljes körű családrekonstrukció lehetőséget biztosít az egyes családok bemutatására és stratégiájának értelmezésére. A két nézőpont jól kiegészíti egymást, s fejezetről fejezetre egymás mellett látva őket egyértelművé válnak a bennük rejlő lehetőségek és korlátok. A világos, jól követhető szerkezetnek köszönhetően a kötet olvastatja magát, ami nem minden történész művéről mondható el.

A disszertáció eredményeit a kézirat gondozóinak értékelő szavaival lehet a legjobban összefoglalni: „ez a munka nem egyszerűen adalékokkal szolgál egy korszak történetéhez, különösen nem pusztán tények tengerét hozza a felszínre: a disszertáció alapján részben újírható a vizsgált

időszak, a 18. század második és a 19. század első felének magyar társadalomtörténete” (10. old.). A kötet első részében a szerző azt vizsgálja, mennyiben használhatók a társadalom leírására a korabeli jogi szemléletet tükröző fogalmaink. Ennek során elsősorban a korszak emberének tapasztalását igyekszik felderíteni, ennek leírásával kísérel meg meghatározni a mezőváros népességének elkülönülő csoportjait. Az anyakönyvek segítségével két csoportot ír körül Benda Gyula: megfogható a mezőváros lakossága fölött álló réteg, amelynek tagjai a 18. században a városban élő jómódú birtokos nemesség tagjaiból, a 19. században pedig egy jogi státusza tekintetében kevert uradalmi–megyei tisztviselőréteg tagjaiból állt; elkülönül ezen kívül egy alacsonyabb presztizsű, elsősorban az uradalmi cselédség tagjaiból álló csoport. Benda Gyula kutatásának egyik jelentős eredménye annak bizonyítása, hogy a mezőváros lakosságát a rendi választóvonalak érzékelhetően nem szakították részekre. Keszthely esetében nem beszélhetünk nemesi társadalomról, megfogalmazása szerint „a helybeli nemesek zöme beleolvad a mezővárosi társadalmi csoportokba” (79. old.).

A második részben Benda Gyula a mezőváros lakosságának egészét vizsgálja a történeti demográfus szemüvegén keresztül. Bár magam a történeti demográfiai szakirodalmat csak érintőlegesen ismerem, kijelenthető, hogy a XVIII–XIX. századra vonatkozóan ilyen mélységű forrásfeltárással alapozott elemzés jelentős eredményekkel gazdagítja ismereteinket. Benda Gyula magabiztos tudással vezeti végig az olvasót ezen a történész számára ingoványos terepen. A népességszám alakulásának, a nem és kor szerinti összetételnek a vizsgálata, a születés, a halandóság, a házassodás és a termékenység elemzése, a vándorlás nehezen vizsgálható nyomainak felkutatása és a háztartásszerkezet bemutatása kapott helyet ebben a részben. A demográfiai vizsgálatok mintegy melléktermékeként sort kerít a szerző az örökösödési szokások később még visszatérő bemutatására, a lehetséges stratégiák elemzésére is. A történész számára a demográfiai eredmények

mellett legtöbb tanulással az eredményekig vezető út megismerésének lehetősége szolgál. Szijártó M. Istvánnal egyetértve ezt tartom a disszertáció legjobb kidolgozott és legizgalmasabb részének, amely méltán teszi nélkülözhetetlenné Benda Gyula könyvét a felsőoktatásban.

Miután az első rész vizsgálatai során kiderült, hogy a társadalom leírására a hagyományosan használt kategóriák nem alkalmasak, a szerző a harmadik részben új elemzési keretek meghatározására tesz kísérletet. Ennek során vizsgálja a foglalkozási és vagyoni rétegződést, valamint az egyes emberek között szövődő társadalmi kapcsolatokat. A foglalkozás esetén nehézséget jelentett már magának a foglalkozás fogalmának a meghatározása is. A fő forrást jelentő adójegyzékekből kiderül, hogy egy személyre többféle jövedelem után is vetettek ki adót. Az iparúzés mellett a szülő után is adózhattak, s az adott személy életszakaszától is függött, hogy milyen módon került be az adójegyzékbe. Aki fiatalon csak szülő után adózott, később mint igazállatot tartó is megjelenhetett, és így tovább. Mindez megnehezíti az egyes személyek társadalmi csoportba való besorolását. A részben önkényes döntéseket a szerző más források (pl. hagyatéki leltárak, anyakönyvi adatok) bevonásával igyekezett indokolni. A vagyoni rétegződés vizsgálata rámutatott az életszakaszok jelentőségére. A szülők életében a felnőtt, gyakran házas fiúk nem alapítottak önálló gazdaságot, szülőművelésből éltek, másrészt az öregség, a betegség és más családi tragédiák gyakran egyet jelentettek az elszegényedéssel. A társadalmi kapcsolatokat Benda Gyula a keresztszülőség és a házassági kapcsolatok segítségével mutatja be. Ezek vizsgálata visszaigazolta a mezővárosi társadalomban a foglalkozás és a vagyon alapján leírható csoportok jelentőségét, ugyanakkor új szempontokat is felvetett. Ilyen például a bevándorlók és a törzsökös családok – gyakran foglalkozástól vagy éppen vagyoni helyzetétől független – egymástól elkülönülő házassági kapcsolathálója.

A kötet utolsó részében Benda Gyula a korábbi fejezetekben meghatározott társadalmi csoportok be-

mutatására, leírására tesz kísérletet. Az itt olvasható négy fejezet közül a mesteremberek és a Kiskeszthelynek is nevezett polgár város lakóinak (úrbéres jobbágyok) bemutatása a legjobban kidolgozott. E döntően a mikrotörténet módszereivel dolgozó fejezetek tovább árnyalják ismereteinket a mezővárosi társadalmát alkotó csoportokról. Az iparosok vizsgálata során éles kontúrokkal előtűnt két, származásában és mentalitásában is eltérő, meghatározott foglalkozásokhoz kötődő csoport. A fazekasok, csizmadiák, takácsok elsősorban a helyben házasodó törzsökös családokból kerülnek ki, amelyekben a lakáskultúra is hagyományosabb, míg a kőművesek, lakatosok, szűcsök zömmel bevándorlók, máshonnan hoznak feleséget, s nyitottabbnak tűnnek az város értelmisége irányába. Ugyanakkor ebben a részben érezhető a leginkább a disszertáció befejezetlensége. A társadalmi változás veszteségeként értelmezett mezővárosi gazdák vagy a halászok leírása érzésem szerint meglehetősen elnagyolt.

Tekintettel arra, hogy a kötet tulajdonképpen egy hagyatékban maradt kézirat sajtó alá rendezésével született meg, szükségesnek tartom, hogy pár gondolattal kitérjek a szerkesztés munkájára is. Benda Gyula is elismeri zárszavában, hogy a kézirat sok tekintetben befejezetlen. Elsősorban elmaradt elemzésekre, például az uradalomhoz köthető csoportok bemutatására gondolt, s ebben sok igazság van, különösen ha a disszertáció negyedik részére gondolunk. Elmaradásukat azonban nem lehet felróni a szerzőnek. Mint korábban említettem, a forrásfeltárás és az elemzés Benda Gyula-i mélysége gyakorlatilag lehetetlenné tette a kutatás befejezését (a félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy ez a megállapítás számomra egyértelműen pozitív töltetű, még akkor is, ha ennek következtében talán kevesebb szöveget olvashatunk a szerzőtől, viszont e kevésből annyival többet tanulhatunk). A befejezetlenség jele továbbá, hogy néhány gondolat kifejtése is elmaradt, a szerző olykor félretett egy szálát, amelyet később elfelejtett elvarrni (mint például a 328. oldalon, amint arra a szerkesztő fel is hívja az olvasó figyelmét). Ilyesmi azonban

csupán egy-két helyen fordul elő, s igazából sehol nem zavaró. A szerző a kiadásra történő előkészítés során nyilván megszüntette volna ezeket a kisebb zökkenőket, amiben betegség, majd halála megakadályozta. Így a kézirat sajtó alá rendezőinek feladata lett, akiknek nyilvánvaló döntésük a kézirat szövegének és szerkesztésének minél hívebb megőrzése volt, s ezért jegyzetek formájában fűzték hozzá a szöveghez kiegészítéseiket, megjegyzéseiket. Ezek többsége a vizsgált korszakban használt, s a szerző által a szövegbe emelt kifejezések magyarázata (árendás, extraserialis, Bauüberreiter stb.), kisebb része pedig tartalmi kiegészítés vagy a mondanivaló cizellálása (mint a nemesség házasságával kapcsolatban tett megjegyzés a 72. oldalon vagy a háztartásokban élők számának becsléséhez fűzött kiegészítés a 107. oldalon). Úgy tették sok ponton érthetőbbé, egyértelműbbé a szöveget, hogy a szerző kéziratát változatlanul hagyták. Egyetlen, számomra mint olvasó számára zavaró jelenséget említek csak meg. A szerkesztők a szövegben hagytak (felejtettek) néhány üresen maradt lábjegyzetet (132. old. 44. jegyz., 248. old. 35–38. jegyz.). Ugyan nem tudom, eljárásuk szándékos volt-e – egy helyütt említést tesznek róluk, ezzel is alátámasztva a disszertáció befejezetlenségét –, megtartásukat azonban véleményem szerint semmi nem indokolhatja. A szerkesztők munkáját dicséret illeti, s bár eljárásukat érheti kritika, a kézirat eredeti szövegéhez való következetes ragaszkodásuk Benda Gyula tisztelőre vall, és a szerző halálával történeti forrássá is vált szöveggel szembeni, történész számára kötelező alázatot mutatja.

Benda Gyula doktori disszertációjának nyomtatásban megjelent változatát – egyetértve a szerkesztőkkel – a magyar történetírás kimagasló alkotásának tartom, ahogy annak korán elhunyt szerzőjére is mint az elmúlt század egyik meghatározó történésze, tanáregyéniségére emlékezem vissza. Párját ritkító tudását már nem csupán tanítványai elbeszéléséből, hanem e hozzá méltó monográfiából is megismerheti az utókor.